

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

КОЛОМІЄЦЬ ОЛЕНА ГЕРМАНІВНА

УДК 141.7:316.613.434

**ФІЛОСОФСЬКА ПАРАДИГМА УПЕРЕДЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ
У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант – доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік НАПН України
Андрущенко Віктор Петрович,
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, ректор.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України
Степико Михайло Тимофійович,
Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України, головний науковий співробітник відділу гуманітарної політики;

доктор філософських наук, доцент
Кострюков Сергій Володимирович,
ДВНЗ «Національний гірничий університет», професор кафедри цивільного і господарського права;

доктор філософських наук, доцент
Утюж Ірина Геннадіївна,
Запорізький державний медичний університет, професор кафедри суспільних дисциплін.

Захист відбудеться 30 жовтня 2015 року о 12⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.16 Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 29 вересня 2015 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. П. Кивлюк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження проблеми упередження агресивності обумовлена проблемами практики, завданнями виховання людини як особистості, здатної до толерантного спілкування, цивілізованого розв'язання будь-яких конфліктних ситуацій та життя суспільно унормованим чином. Здійснити останнє не просто. Пізнати людину важко, особливо в контексті змін її психологічних станів, вияві основних екзистенцій, прийнятті рішень і поведінки у нестандартних ситуаціях. Нерідко людиною керують такі емоції як жадібність і страх. Інколи вона покладається лише на свої уподобання і симпатії. Практичне спілкування засвідчує й такі доміанти людської поведінки, як дружба чи любов, совість чи справедливість, милосердя чи гідність, солідарність чи сексуальність, прагматизм чи альтруїзм, раціоналізм чи емоційність. Характерно, що одна і та ж людина нерідко змінює мотивацію своєї поведінки з такою швидкістю, охопити яку ціннісним поглядом не може жоден дослідник з найбільш визнаним людинознавчим потенціалом.

Протягом декількох тисячоліть людської історії філософи й поети, представники науки й культури, видатні особистості й прості люди намагаються розпізнати людину в її сутності, зрозуміти основні екзистенції існування, вибудувати щодо неї той єдино правильний тип поведінки, який сприяє встановленню контакту, налагодженню спілкування та співпраці. І коли, здавалося б, про людину ми знаємо все або майже все, вона повертається до нас стороною, про існування якої ми не мали жодної уяви. У цій ситуації людина знову ж таки стає таємництвом, загадкою, до пізнання якої ми повертаємось знову й знову.

Однією з найбільш утаємничених рис характеру людини є таке явище, як агресивність. Вона виявляється в дієвій нетерпимості до іншої точки зору чи поведінки, неприйнятті стану справ у колективі, заведеного порядку речей, їх заперечення, різкому протиставленні щодо них власної альтернативи. Як правило, агресивність супроводжується такими емоційними станами як гнів, ворожість, ненависть тощо. Виявляється через залякування, образу іншої особистості, нанесення їй ушкоджень. Агресивність має різні форми вияву на різних стадіях соціалізації. Вона інспірується різноманітними, часто ситуативними чинниками. Крайнім виявом агресивності є садистська фаза лібідо. Спілкування з такою особистістю несе в собі утаємничені загрози.

У чому сутність людської агресивності? Які почуття її викликають? Наскільки сталою може бути ця риса характеру й від чого залежить інтенсивність «агресивних вибухів»? Однозначної, більш-менш обґрунтованої відповіді на ці й багато інших запитань у сучасній науці немає. Тому дослідження проблеми агресивності, її упередження на кожному з етапів розвитку особистості є завдання актуальним і невідкладним, вирішення якого має загальносуспільне значення. Соціально-філософське дослідження має потенціал для формулювання цілісної парадигми упередження агресивності, долучивши до неї досягнення широкого кола соціогуманітарних наук, в межах

яких була проблематизована ідея пошуку дієвих інструментів упередження агресії.

Ступінь наукового опрацювання проблеми. Свій початок дослідження агресивності беруть у філософії великого китайського мислителя Конфуція та ранньому конфуціанстві, в античній філософії, зокрема в так званому «грецькому просвітництві» й, насамперед, у творах Платона і Аристотеля, Демокріта і Епікура, стоїків, епікурейців та неоплатоніків. До дослідження феномену агресивності як однієї з «найбільш темних» якостей людського характеру зверталися мислителі Середньовіччя та доби Відродження, Нового часу та Просвітництва, релігійні філософи та марксистичні. Найбільш предметно й системно цю тему розглядали представники психологічного профілю, зокрема З. Фрейд і К. Лоренц.

Так, в глибинно-психологічному підході природа агресії має інстинктивний характер, тобто вона є природженою і невід'ємною ознакою кожної людини. Глибинно-психологічний підхід поділяється на кілька напрямків найяскравішими з яких є школи психоаналітики та етологія (Г. Гартман, Е. Кріс, К. Лоренц, З. Фрейд, К. Юнг). Прихильники психоаналітичної школи зв'язують агресію з виявом «інстинкту смерті» в людей. На погляд К. Лоренца, агресія у людини є цілковито інстинктивним проявом (за аналогією із тваринами). В іншому підході агресія, розглядається в якості засобу успішної еволюції, інструментом домінування та адаптації чи присвоєння життєво важливих ресурсів. Ряд вчених вбачає в агресії специфічно орієнтовану поведінку, що спрямовується на усунення чи долання всього, що може загрожувати або фізичній, або психічній цілісності. На думку Е. Фромма, агресія є інструментом домінування, що виявляється в стремлінні людини цілковито панувати над іншою живою істотою. В деяких випадках агресія аналізується як невід'ємна частина гомеостазу людини. А. Уїлсон визначає агресію як фізичну дію чи загрозу такого вчинку з боку особи, що зменшує свободу чи генетичну пристосованість іншої особи. Агресія трактується також як різновид поведінки, фізичної чи символічної, вмотивованої наміром заподіяти шкоди іншому (Л. Берковіц), чи як форма поведінки, що націлена на образу чи завдати шкоди іншій істоті, що не бажає подібного відношення до неї (автори Р. Берон та Д. Річардсон).

Низка цікавих напрацювань, що характеризують феномен агресивності, містяться в роботах таких західних вчених, як А. Адлер, Р. Альберті, Є. Антьє, Ж. Батай, Д. Береш, А. Бергсон, Л. Берковіц, Р. Берон, Е. Дюркгейм, Е. Левінаса, Д. Мак-Фарленд, Д. Майерс, Ф. Ніцше, Ж. Піаже, Б. Рассел, Д. Річардсон, Р. Руммель, О. Реан, Е. Уїлсон, А. Швейцер, А. Шопенгауер, П. Фрейре, Е. Фромм, Х. Хекхаузен та інших.

В українській та російській філософській літературі у різні періоди до тематики агресивності продуктивно звертались Л. Андреев, В. Андрущенко, Ю. Антонян, Г. Балл, М. Бахтін, А. Бодальов, А. Бондаренко, Л. Бурлачук, М. Бердяєв, В. Вашкевич, В. Воронкова, Н. Васильєв, Є. Васильєва, Л. Виготський, Ю. Власов, О. Глузман, А. Долгова, О. Дроздов, А. Захаров,

І. Ільїн, С. Кострюков, С. Клепко, С. Крилова, О. Кивлюк, В. Казмиренко, В. Калошин, П. Ковальов, І. Кон, А. Леонт'єв, М. Лоський, В. Муляр, А. Мелоян, Н. Платонова, М. Самоукін, Д. Свириденко, В. Синельников, С. Соловійов, М. Степико, Л. Туз, І. Утюж, К. Шереметьєв, Т. Яценко, А. Ярошенко та інші дослідники.

Системним чином феномен агресії, щоправда, переважно в психологічному контексті, досліджено в роботах Р. Берона та Д. Річардсона, К. Лоренца, Г. Паренса та інших.

Разом із цим, незважаючи на досить представницький перелік відомих вчених, які намагались осмислити означену тематику, феномен агресивності залишається «зачарованою красунею», «науковою таємницею за сімома замками», яку все ще належить відкрити, пізнати, освоїти. Першочерговими в цьому контексті є теоретико-методологічні аспекти філософського аналізу агресивності; природа, сутність, види та вияви агресивності особистості, їх вікові особливості; психологія агресивності, мотивація агресивності, фактори агресивності (невиправдане сприйняття потенційної загрози, заздрість і помста, хибне задоволення помстою, почуття провини, страх як головна мотивація агресивності). Комплекс питань постає і в плані упередження агресивності чи її мінімізації, визначення ролі батьків, освіти, культури в цьому процесі. Актуальними є також і такі проблеми, як формування емоційної стійкості особистості, виховання здатності до міжкультурних комунікацій тощо. Зважаючи на актуальність та недостатню визначеність проблематики, автор обрав її у ролі предмета самостійного теоретичного аналізу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах дослідження кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Філософські засади єдності гуманітарних, природничих і технічних завдань в освіті сучасного вчителя» (затверджено наказом Міністерства освіти і науки України №732 від 27 жовтня 2006 р. та рішенням Вченої Ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова від 22 грудня 2006 р., протокол №5). Тема дисертації затверджена Вченою Радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол №6 від 25 січня 2012 р.).

Мета дисертаційного дослідження полягає у філософському аналізі природи і сутності феномену агресивності та обґрунтуванні парадигми її упередження у сучасному суспільстві.

Досягнення поставленої мети потребує вирішення наступних дослідницьких завдань:

- дослідити теоретичні засади феномену агресивності у сучасному філософському дискурсі в контексті проблеми упередження чи мінімізації агресивності;
- проаналізувати природу та сутність агресивності, різновиди її вияву на різних етапах соціалізації особистості;
- розкрити психологічні аспекти агресивності особистості;

- дослідити соціальні детермінанти феномену агресивності в сучасному суспільстві;
- виявити потенціал культури як дієвого засобу упередження агресивності;
- проаналізувати засади та можливості упередження агресивності засобами виховання у сім'ї;
- проаналізувати потенціал дошкільної освіти щодо упередження чи мінімізації агресії;
- виявити можливості шкільної освіти щодо упередження агресії;
- дослідити механізми упередження агресії у системі вищої освіти;
- обґрунтувати потенціал формування емоційної стійкості особистості як засобу упередження агресивності;
- дослідити можливості виховання комунікативних компетентностей особистості як засобу упередження агресивності;
- проаналізувати можливості мистецтва як дієвого чинника упередження агресивності.

Об'єкт дослідження – феномен агресивності особистості у сучасному суспільстві.

Предмет дослідження – теоретичні засади та практичні пропозиції упередження агресивності у сучасному соціально-філософському дискурсі.

Методи дослідження. Дане дослідження здійснювалось на основі принципів об'єктивності, системності, розвитку, історизму та практики. У якості основних методів використовувались наступні: діалектичний, системного аналізу, історичний, порівняльний, структурно-функціональний, герменевтичний, аналітико-прогностичний тощо.

Зокрема, діалектичний метод, дав можливість здійснити рефлексію і представити предмет дослідження у всіх його взаємозв'язках і взаємозалежностях; метод системного аналізу дозволив проаналізувати взаємний зв'язок елементів проблеми упередження агресивності як системи; порівняльно-історичний метод забезпечив порівняння засобів упередження і мінімізації агресивності у минулому і сучасному; метод герменевтики дозволив проникнути у внутрішню структуру процесу, осягнути специфіку формування феномену агресивності; застосування аналітико-прогностичного методу дозволило обґрунтувати конкретні узагальнення, теоретичні та практичні рекомендації упередження агресивності на різних етапах соціалізації особистості. Достатня ступінь обґрунтованості положень дисертації забезпечена використанням методів логіки та залученням широкої бази наукових і філософських джерел.

Наукова новизна дослідження визначається тим, що в ній вперше у вітчизняній філософській літературі системно проаналізовано феномен агресивності особистості, його вияви на різних стадіях її соціалізації, визначені та обґрунтовані способи та технології упередження агресивності.

Вперше:

- *системно досліджено феномен агресивності в предметному полі соціальної філософії, що уможливило здійснення його філософської експлікації як стійкої риси особистості, що виявляється у дієвому виявленні нетерпимості до інших точок зору чи поведінки, неприйнятті існуючого стану справ чи речей в колективі, чи в соціумі, їх запереченні та гострому протиставлянні відносно них власної альтернативи. Виявлено, що, як правило, вона має емоційний супровід у вигляді гніву, ворожості, ненависті тощо, виявляється через залякування, образу іншої особистості, нанесення їй ушкоджень. Показано, що агресія набуває найрізноманітніших форм: негативної та позитивної форми (деструктивної або конструктивної); явної ж латентної (відповідно, відкрита форма агресії чи прихована); вербальна або фізична (словесна образа чи фізичний вплив); прямі – непрямі (безпосередньо спрямовані на об'єкт – зміщені на інші об'єкти); ворожі та інструментальні (задля шкоди (болю) або з іншою метою); еґо-синтонний (прийняті особистістю) – еґо-дистонні (чужі для «Я», засуджувані самою особистістю);*

- *обґрунтовано, що важливим напрямом подолання чи упередження вияву агресивності є виховання комунікативних компетентностей особистості. Зокрема, зростання ступеню свободи суб'єктів комунікації виявляється в появі широких можливостей поширення будь-яких ідей, в тому числі й таких, що підсилюють агресивність, міжкультурну напругу й конфліктність. У випадку, якщо рівень міжкультурної компетентності в комунікаторів низький, що характерно для «захисного» сприйняття ситуації контакту культур, то результат такого спілкування стає протилежним, посилюється вияв агресивності, проявляються негативні стереотипи тощо. Доведено, що дієвим механізмом подолання агресивності особистості постає виховання здатності до міжкультурних комунікацій. Формування цієї здатності включає низку компонентів, серед яких першочергове значення мають уміння спілкуватися, вести цивілізований діалог на різних рівнях суспільної комунікації, повага до іншої культури, толерантне ставлення до міжкультурних відмінностей, установка на пошук взаємопорозуміння з «Іншим»;*

- *набули систематизованої експлікації можливості мистецтва як дієвого чинника упередження агресивності особистості. Мистецька спадщина, яка є своєрідним акумулятором, що накопичує естетичний досвід попередніх поколінь, уособлює і передає ціннісне відношення до оточуючого світу, переломлюючись через етнонаціональну специфіку, постає найефективнішим засобом виховання прогресивних якостей особистості. Дійсно, мистецтво допомагає виховувати цілісний духовний світ молоді, а відтак, і сприяє розвитку її морально-естетичних якостей, які слугують запобіганням утвердженню агресивних моделей поведінки. Цінності мистецтва є важливими ще й тому, що нове покоління зростає в умовах полікультурного простору, а художньо-образна мова універсальна і зрозуміла для різних народів, що дає можливість особистості вести невербальний діалог з різними культурами, розуміти інших та розширювати через це власний духовний світ, його*

унікальність та самотність. Проте, ці чинники можуть постати як ефективні «запобіжники» агресивності лише за умови переходу від зовнішніх до внутрішніх мотивів поведінки особистості.

Уточнено:

- *положення про роль культури в обмеженні природної психологічної агресивності людей та можливості упередження агресії шляхом підвищення культурного рівня особистості.* Культура сприяє формуванню «картини світу» як своєї «системи координат», використовуючи яку, особистість отримує можливість певним чином регулювати власну поведінку і отримувати ціннісні орієнтири, на кшталт того, до чого слід прагнути і чого уникати. Життєво необхідною для людини є мета, а також об'єкт шанування, яким може бути що завгодно, чи то ідоли диких племен, чи то національні герої. Відтак, потенціал культури як дієвого засобу упереджувати агресивності полягає в наступному: по-перше, залученні індивіда до світу прекрасного і формування у нього естетичних смаків та уподобань, по-друге, культура виступає як система регуляції поведінки індивіда (за допомогою розробки системи легітимних для конкретного суспільства норм і законів), по-третє, культура є простором, який містить у собі той соціальний ресурс, що наповнює життя індивіда соціальним сенсом;

- *положення про упередження, мінімізацію агресивності як найбільш актуальне завдання сімейного виховання.* Виявлено, що сімейні традиції (приклад взаємовідносин і поведінки батьків); реакції батьків на дитячу агресивну поведінку; характер стосунків між ними і дітьми, рівень гармонії у сімейних стосунках, надлишок вільного часу в дитини, і недостатній контроль з боку батьків, і відсутність захоплень які можуть позитивно формувати особистість, і виховання в неповній сім'ї в якій порушено функціональні зв'язки, і гіперопіка і багато іншого – є факторами, які, з одного боку, можуть бути детермінантами агресивної поведінки дитини як у сім'ї, так і поза нею, впливати на взаємовідношення з оточуючими. А з іншого боку, врахування цих же факторів в сімейному вихованні може мінімізувати розвиток агресивності в дитини. Автором проаналізовані особливості соціальної і виховної функції сім'ї, організації виховної роботи; специфіка готовності батьків до розпізнання характеру власної дитини; роль вміння батьків до упередження агресивності дитини; наслідки розладів у сім'ї як середовищі і збудника вияву агресивності дитини; потреба підготовки батьків до ефективної виховної діяльності, формування атмосфери співпраці, розуміння і толерантності;

- *потенціал дошкільної освіти у процесах упередження та мінімізації агресії з урахуванням специфіки мисленнєвої діяльності дітей дошкільного віку.* Була підтверджена продуктивність використання арт-терапії (казкотерапії, малювання тощо) в якості дієвого інструменту вирішення глибоких протиріч, що можуть вступати ключовими факторами агресивної поведінки дітей дошкільного віку. Показано, що дошкільна освіта має поставати інструментом упередження негативних впливів сучасної екранної культури, яка реалізує

агресивні сюжети, що засвоюються дітьми в якості продуктивних форм соціальної практики, а також враховувати досвід сімейної (часто агресивної) комунікації, в яку включена дитина;

- *можливості шкільної освіти щодо упередження агресії підлітків*, зокрема, шкільна освіта трактується як дієвий інструмент формування гуманістичного світогляду (повага до свободи, демократичні освітні ідеали). Упередженню агресії у школярів сприяє шкільне освітнє середовище, побудоване на принципах продуктивної діалогічної взаємодії між вчителем та учнем, коли мінімізується можливість закріплення агресивних моделей поведінки школярів. В такій демократичній суб'єкт-суб'єктній освітньої моделі збалансовано реалізуються свободи учня в продуктивних формах, а конфлікти вирішуються на засадах взаємної поваги та раціональності.

Отримали подальшого розвитку:

- *дослідження психологічних аспектів агресивності особистості*, зокрема, в частині її психологічної мотивації, де агресія постає як умотивована деструктивна поведінка, яка спричиняє шкоду живим чи неживим об'єктам, є причиною їхніх фізичних втрат та психологічного дискомфорту. Одночасно агресивність слід розглядати як похідний феномен агресії, тому що, з одного боку, вивчається агресивна поведінка, а з іншого – агресивність властивість психіки і відносно поведінки є психічним явищем, яке детермінує ступінь вияву агресії в поведінці. Таким чином, агресивність є властивістю особистості, а агресія є актом поведінки. У дисертації розвинуто положення про види агресивності та їх локалізації на різних стадіях соціалізації. Також у роботі детально проаналізовані такі види, як масові та індивідуальні вияви агресивності; наступальна агресивність; насильницька агресивність; інструментальна агресивність; психологічна агресивність; моральна агресивність; реактивна агресивність. Визначено фактори агресивності: невинуваті сприйняття потенційної загрози; заздрість і помста; хибне задоволення помстою; почуття провини; страх, як головна мотивація агресивності тощо;

- *уявлення про природу та сутність агресивності, про різновиди її вияву на різних етапах соціалізації особистості*. Доведено, що агресивність має різні форми прояви на різних стадіях соціалізації, інспірується різноманітними, часто ситуативними чинниками. Крайнім виявом агресивності є садистська фаза лібідо; спілкування з такою особистістю несе в собі утаємничені загрози. Обґрунтовано, що для упередження насильства будь-яке суспільство вдається до спеціальних заходів, таких як: національні традиції та групові ритуали (свята, обряди, ігри), що дозволяють кожній особистості інтегрувати свій агресивний потенціал і виражати його соціально прийнятними способами. Великого значення має також присутність в суспільстві достатньої кількості позитивних прикладів, наприклад, національних героїв.

- *підходи, згідно яких соціальний контекст значною мірою може впливати на невrogenні зв'язки, внутрішні біологічні процеси зумовлюючи таким чином характер наших реакцій на впливи середовища*. Для того, щоб не

допустити насильства в суспільстві, або максимально знизити його прояви будь-які суспільства вживають спеціальних заходів. Найефективнішими визнаються національні традиції та групові ритуали (свята, обряди, змагання тощо). Беручи у них участь, кожна конкретна особистість може інтегрувати власний агресивний потенціал і виявляти його в той спосіб, який є прийнятним в даному суспільстві (соціально прийнятний спосіб). Також важливими стають позитивні приклади в суспільстві, на кшталт життєствердних кумирів або національних героїв;

- *механізми упередження агресії у просторі вищої освіти*, основний потенціал яких полягає у створенні сприятливих умов для неагресивної комунікації, поширення ідей толерантності та поваги до Іншого в умовах набуття освітнім простором полікультурного характеру. Обґрунтованого характеру набула теза щодо утвердження в освітній галузі ідей мультикультуралізму в якості політики та практики неагресивного співіснування представників різних культур на засадах толерантності з метою упередження загроз дискримінації та агресії;

- *положення про емоційну стійкість як інтегративну властивість особистості, яка сприяє упередженню агресивності особистості*, що визначається в якості здатності особистості пригнічувати певні емоційні реакції, через вияви самоконтролю, толерантності, терпіння, наполегливості, витримки тощо та зумовлює стабільність ефективності діяльності. Доведено, що емоційна стійкість особистості, особливості її виявів та характеристики змінюються водночас з переходом індивіда від однієї вікової групи до іншої. В свідомості особистості, по мірі її соціального дозрівання, віддзеркалюється процесуальність формування конкретних намірів, мотивів, збільшується мотиваційне поле. Розширення та ускладнення мотиваційного поля створює передумови для більш обґрунтованого прийняття рішень і формування намірів, що призводить до осмисленої та адекватної поведінки.

Теоретичне і практичне значення дисертаційного дослідження полягає у тому що в ньому було проаналізовано сутність феномену агресивності, різновиди її вияву на різних етапах соціалізації особистості, досліджено психологічні аспекти агресивності особистості та соціальні детермінанти цього явища, розкрито потенціал культури як дієвого засобу упередження агресивності, запропоновані засади упередження агресивності засобами виховання у сім'ї, досліджено потенціал освіти щодо упередження чи мінімізації агресії, обґрунтовано потенціал формування емоційної стійкості особистості та комунікативних компетентностей особистості як засобів упередження агресивності, а також проаналізовано можливості мистецтва як дієвого чинника упередження агресивності. Результати можуть бути використані при розробці законодавчої бази початкової, середньої і вищої освіти, освіти дорослих та при розробці державних стандартів освіти. Також практичне значення дослідження має для розробки нормативно-правових актів (програм, концепцій, стратегій) забезпечення державної політики у гуманітарній, освітній та молодіжній сферах.

Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані в навчальному процесі при підготовці фахівців з філософії, педагогіки, соціології, психології та культурології, а також у навчально-виховній роботі та соціальній роботі з дітьми та підлітками. На їх основі може бути розроблений спеціальний курс за темою «Філософія та психологія упередження агресивності».

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійної дослідницької роботи. Основні положення й висновки дисертації розроблені автором особисто й знайшли відображення у його наукових публікаціях.

Кандидатська дисертація на тему: «Ідея справедливості як інструмент соціальної політики: соціально-філософський аналіз», спеціальність 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії була захищена у 2003 році. Матеріали кандидатської дисертації у тексті докторської не використовуються.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження доповідались та обговорювались на засіданні кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, наукових семінарах Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, а також на низці міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій та семінарів, а саме: Науково-практичній конференції «Основні напрями модернізації вищої освіти в контексті викликів епохи» (м. Київ-Глухів, 2011), Міжнародній науково-практичній конференції «Соціальна політика: концепції, технології, перспективи» (м. Київ, 2012), I Українських педагогічних студіях «Освіта і культура як запорука сталого демократичного розвитку суспільства» (м. Київ-Луцьк-Рівне, 2012), Міжнародній науковій конференції – Восьмі юридичні читання «Правові проблеми взаємодії влади і громадянського суспільства» (м. Київ, 2012), V Міжнародному форумі «Простір гуманітарної комунікації» (м. Київ, 2012), Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільно-політичні та соціокультурні процеси в Україні і світі» (м. Київ, 2013), Міжнародній науково-практичній конференції «Освітня політика держави: філософія, методологія, практика» (м. Київ, 2013), Науковій конференції «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології» (м. Київ-Ялта, 2013), Міжнародній науково-теоретичній конференції «Духовні цінності християнства в українській культурі: віхи тисячоліть» (м. Київ, 2013), Всеукраїнському науково-методичному семінарі «Інноваційні технології в дошкільній освіті України: дитина в комп'ютерно-ігровому середовищі» (м. Київ, 2013), Міжнародній науково-практичній конференції «Ціннісні орієнтації та світоглядні позиції людини в контексті сьогодення» (м. Київ, 2013), Міжнародній науково-практичній конференції «Управлінські компетентності викладача вищої школи» (м. Київ, 2014) тощо.

Публікації. Основні положення дисертації відображено в одній авторській (одноосібній) монографії та 29 наукових публікаціях, з яких: 17 статей у фахових виданнях України з філософських наук, 4 статті опубліковані у наукових закордонних виданнях та у наукових виданнях

України, які включені до міжнародних наукометричних баз, а також 8 публікацій у інших виданнях.

Структура дисертації. Відповідно до мети та завдань дослідження робота складається із вступу, чотирьох розділів (поділених на 12 підрозділів), висновків до кожного розділу, загальних висновків та списку використаних джерел (389 позицій). Загальний обсяг дисертації – 396 сторінок, основна частина дисертації – 354 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

У **вступі** обґрунтовано актуальність досліджуваної теми, сформульовано мету, об'єкт та предмет дисертаційного дослідження, визначені ключові дослідницькі завдання, подана наукова новизна, продемонстровані методологічні основи дослідження, сформульоване теоретичне і практичне значення отриманих у роботі результатів, рівень їхньої апробації.

Перший розділ – «Теоретико-методологічні засади дослідження феномена агресивності» – присвячений аналізу феномену агресивності у проблемному полі соціальної філософії, дослідженню природи та сутності зазначеного феномену, а також виявленню психологічних особливостей агресивності особистості.

У *підрозділі 1.1. – «Феномен агресивності в сучасному філософському дискурсі»* – зазначається, що агресивність є комплексним соціальним явищем і предметом міждисциплінарних досліджень. Філософська рефлексія щодо агресії піднімає питання про те, чи є агресія певною сутнісною ознакою людського буття. У класичній філософії існують дві позиції стосовно цього питання. З одного боку, людину вважають істотою, не схильною до агресії (як поведінки, спрямованої на заподіяння шкоди іншим людям). Агресивність виявляється в людях лише в ситуації, коли вони позбавлені можливості вдовольнити свої природні та соціальні потреби (позиція А. Маслоу). Протилежний субстанційний підхід полягає в тому, що в людській природі сутнісно присутня схильність до агресії. Вона є неодмінним елементом її буття, оминати який неможливо (позиція З. Фрейда). Ці субстанційні підходи згодом лягли в основу теорій агресії в соціальній психології та соціології.

Ціннісний аспект аналізу проблеми людської агресії ґрунтується на припущенні про існування людини та її життя як певної безумовної цінності. Апеляція до універсальності цієї ідеї, формує основи філософського дискурсу про права людини (Ю. Габермас, К. Апель). Будь-які вчинки, що ставлять під загрозу дані права – розглядаються як агресивні. При цьому, розрізняють інструментальну (вимушену) та спрямовану агресію.

Інша філософська точка зору на проблему людської агресії ґрунтується на ідеї про те, що агресія є, в першу чергу, певною соціальною практикою, яку засвоює людина у процесі свого життя. Той чи інший тип соціальних інституцій реалізує різні типи агресивної поведінки, легітимуючи одні та заперечуючи інші. В такому разі, на методологічному рівні, аналіз людської агресивності

представляє собою аналіз дискурсивних практик вкорінених в тому чи іншому соціумі довкола теми агресії.

Згадані філософські методологічні підходи лежать в основі сучасних практик викорінення агресії чи її профілактики у соціальній психології, соціології та політології. Проблему агресії намагаються вирішити на макро- (суспільство, держава), мезо- (громада) та мікро- (сім'я) соціальному рівнях, а також реалізуючи ці впливи через різноманітних соціальних агентів. Тобто, змінюючи старі чи впроваджуючи кардинально нові інституційні практики – служби сімейного консультування, громадські рухи та організації, міжнародні агенції з розвитку.

При цьому, згідно з результатами даного дослідження, ми прийшли до висновку про те, що в умовах сучасного світу, з глобальними комунікаціями, мультикультурністю та боротьби за ресурси, формуються нові види формати агресії та форми її упередження.

У підрозділі 1.2. – *«Природа, сутність та основні вияви агресивності»* – зазначається, що науковці, які займалися феноменом агресії, висували різні підходи щодо природи агресії, основних причин її прояву та чинників, що впливають на агресивність. Є різні точки зору щодо тлумачення агресивності, проте в підрозділі розглянуто три основні. Перший, що базується на теорії інстинктів і потягів розробниками якої були З. Фрейд, К. Лоренц, В. Мак-Дугал та інші. Згідно цієї теорії агресивність є природною внутрішньою властивістю людини, формою поведінки, яку визначають вроджені інстинкти і потяги, і яка спрямована на інших людей. Наступний підхід, це фрустраційна теорія агресивності (Л. Берковіц, Д. Долард). З позиції даної теорії агресія є наслідком фрустрації, тобто перепони, що з'являється на шляху цілеспрямованої дії особистості або досягнення нею цільового стану. Ще одне тлумачення агресивності пов'язане з теорією соціального научіння, розробниками якої є такі вчені як: Р. Уолтерс, Д. Річардсон, А. Бандура, Р. Берон тощо. З точки зору даної теорії, агресивність набувається (так само, як і інші моделі поведінки) в процесі набуття індивідуального досвіду міжособистісної взаємодії. Наприклад, А. Бандура зазначає, що індивід переймає агресивність як дієву модель поведінки, спостерігаючи та аналізуючи вчинки інших людей, а не навчається агресивності лише тому, що дана модель може бути корисною для його існування. Серед факторів які впливають на процес зародження, формування та реалізації людської агресивності в підрозділі розглядаються ситуативні фактори (кліматичні умови; соціально-культурні чинники; стресові ситуації; спостереження моделей агресивної поведінки інших людей в реальному житті, та на екранах телевізорів; внутрішній дискомфорт тощо); особистісні чинники (підвищена ворожість, дратівливість, тривожність, депресивні стани тощо); соціальні та психологічні чинники.

Взагалі, виникнення і розгортання агресивної поведінки доволі складний процес, оскільки він зумовлений взаємодією багатьох факторів і має багато варіантів свого втілення. Тому шукаючи пояснення агресивної поведінки беруться до уваги різні чинники і соціологічні, і психологічні, і біологічні, і

генетичні, які дозволяють ширше розкрити таке складне і багатогранне явище як агресія. Так, біологічні фактори дають змогу пояснити агресивну поведінку як наслідок перенаселення і природну потребу відстоювати власну територію. В свою чергу психологічні фактори постають як неминучі наслідки блокування в процесі досягнення конкретної мети. Генетичні – представляють агресію як природжену властивість, що зв'язується з присутністю певного гена. А соціологічні фактори, поєднують розвиток агресивної поведінки із ідеєю ініціації.

Агресія має різноманітні вияви серед яких виокремлюють два основні типи: цільову та інструментальну агресію. Цільова агресія трактується як наперед спланований акт, який має на меті завдати шкоду або збитки певному об'єкту. Інструментальна – є засобом досягнення якогось результату, який за своєю природою не є актом агресії. Доволі розповсюдженою також є репрезентація агресії у вигляді дихотомії: активна та пасивна, пряма та непряма, фізична та вербальна.

Підрозділ 1.3. – «Психологічні аспекти агресивності» – аналізує такий психологічний вияв особистості як агресивність, яка вважається стійкою особистісною рисою, і полягає в готовності до агресії, а також в силу тих обставин, що людина по своїй природі є схильною до сприймання і інтерпретації поведінки іншої людини, як ворожої. Отже, агресивність, як стійкий елемент структури особистості, здатна визначати загальну тенденцію поведінки. Індивідуальні риси характеру, які можуть бути внутрішніми чинниками виявів агресивності, визначають ймовірність того, чи стане певна особа агресором чи жертвою. Риси характеру людини зумовлюють її схильність до агресії, та є доволі стійкими самі по собі. До того ж ці риси зберігаються протягом тривалого часу і можуть впливати на поведінку людини в найрізноманітніших обставинах. В агресивній поведінці психологічних характеристик звичайних особистостей (без психопатологій) беруться до уваги наступні особистісні риси: страх несхвалення іншими, дратівливість, схильність вбачати ворожість в діях інших (упередженість атрибуцій ворожості), впевненість індивіда, що він господар своєї долі за будь-яких ситуацій, схильність відчувати сором, а не вину в багатьох ситуаціях. Як окрему категорію агресорів виділяють екстремістів, тобто тих людей які доволі часто, чи в крайніх формах виявляють агресію.

З погляду Е. Фромма, існує дві форми вияву наступальної агресивності. Перша – філогенетична форма, яка є спільною як для людей, так і для тварин. Це закладений від природи імпульс до нападу чи втечі – залежно від ситуації, коли раптом виникає небезпека для життя індивіда. Така захисна, або доброякісно-оборонна агресія спрямована на виживання самого індивіда чи його роду. Така агресія, зазвичай, має біологічний вигляд вияву і затухає у випадку зникнення загрози. Друга форма вияву наступальної агресивності – жорстокість. Це «злаякісна», деструктивна агресивність, властива тільки людині й практично відсутня у тварин. У такої агресії відсутня філогенетична програма, вона не спрямована на біологічне пристосування і жодною мірою не

служує досягненню конкретної мети. З огляду на це, Е. Фромм розглядає взаємну залежність між доброякісно-оборонною і злоякісно-деструктивною формами агресії крізь призму відношення інстинкту до характеру, вдачі індивіда. Тобто вчений вважає за необхідне розмежувати закорінені у фізіологічних потребах природні ваблення і специфічні людські пристрасті, які мають власним джерелом характер особистості.

Крім того, внаслідок еволюційного розвитку людина набула специфічних властивостей психіки, що притаманні лише їй, не маючи аналогії в інших видів. До них, насамперед, належать свідомість людини, її уява та розум, які, тим не менше, не можуть існувати поза реальним світом. Світогляд може мати примітивні форми, як це буває у представників диких племен, чи навпаки, доволі складним, як в сучасному глобальному цивілізованому суспільстві. Проте, в центрі зазначеної структури, як своєрідної «карти світу», задається певна система координат, використовуючи яку людина може регулювати власну поведінку й одержувати ціннісні орієнтири.

Виявлення агресивної поведінки є складним процесом, в якому може взаємодіяти безліч факторів і який може розгортатися різним чином. Водночас у ньому обов'язково виявляються різні психологічні чинники. Індивідам часто приписується психологічна агресивність, хоча остання виявляється лише рисою їхнього характеру. Але якщо вона використовується для придушення психічного стану іншої людини, цілком слушно називати таку агресивність психологічною.

Водночас звертається увага, що агресивність як особистісна риса може надавати взаємодії деструктивності і може набувати різноманітних форм – від ворожнечі, помсти, зухвалості, заздрощів до зневаги, образи, лайок, погроз, знищувальної критики партнера тощо. Зокрема, такі особистісні риси людини, як лицемірство, обман, брехня, егоїзм, є водночас і підставами і формами деструктивної взаємодії, що супроводжують різні вияви агресивності. Вони визначають поведінку особистості, що спрямовується на те, щоб отримати особистісну вигоду за рахунок інтересів когось іншого.

Другий розділ – «Соціокультурні аспекти упередження агресивності» – присвячений аналізу соціальних детермінант феномену агресивності, дослідженню потенціалу культури в упередженні агресивності, а також можливостям сімейного виховання у питанні упередження та мінімізації агресивності.

Підрозділ 2.1. – «Сучасні соціальні детермінанти феномену агресивності» – аналізує соціальні виміри феномену агресії, які відзначаються тим, що в суспільстві вона не виникає без певних мотивів і настанов, і тому це явище більш складне, аніж тваринна агресія. Агресія яка існує в природі постає передумовою для виникнення насильства в соціальній площині, де вона отримує специфічні риси і якості у порівнянні з агресією хижаків в природному середовищі, і в силу цього в соціалізованому виді постає як насильство. Соціальне середовище, є певною структурою в середині якої людина отримує своєрідну «систему координат», використовуючи яку вона отримує можливість

певним чином регулювати власну поведінку і отримувати ціннісні орієнтири. Соціальна теорія пояснює прояви насильства і агресивності людей тими соціальними відносинами, які склались в суспільстві, і передусім боротьбою людини за існування, ресурси та владу. А високий або низький рівень агресивності особистості є результатом її соціалізації.

Серед соціальних детермінант феномену агресивності в сучасному суспільстві нами виділено ряд таких факторів як: негативний приклад культивування в суспільстві насильства та жорстокості, слабка правова база, а також низька ефективність діяльності правоохоронних органів в державі. Але найбільшу загрозу складають сформовані в суспільній свідомості уявлення відносно того, що насильство отримало широкого розмаху, а рівень покарання (наприклад, розкриття здійснених злочинів) залишився критично низьким. В підрозділі також проаналізовано концепції ненасильницького вирішення різних соціальних конфліктів, та підкреслено, що її сучасне трактування завбачає не лише пасивне спостереження чи підпорядкування агресії (насильству) в суспільстві, але й чинення активного опору цим явищам без застосування насильства у відповідь. Хоча, нажаль, без застосування відповідного примусу та дисципліни не можна обійтися в суспільстві, аж доки воно не досягне певного (необхідного) рівня свого духовного розвитку та правової культури і поки існує загроза в суспільстві з боку різного роду агресорів. В суспільній площині проблему насильства не можна виключити як явище взагалі, але можна істотно знизити його застосування в суспільстві. З цією метою слід викорінювати самі причини, які спричиняють виникнення агресії та насильства, на скільки це можливо, а також створювати умови, за яких насильство постане неефективним та недоцільним засобом.

Агресивність соціалізується в суспільстві, з одного боку, через негативний приклад (зразок) відношень в суспільстві, а з іншого – через схвалення агресивної поведінки людини з боку інших людей. З позицій суспільної моралі поведінка та вчинки особистості мають відповідати визначеним в суспільстві нормам. Межі цих норм задаються як багаторічними моральними традиціями, а також комплексом існуючих в конкретному соціальному середовищі етичних уявлень.

У підрозділі 2.2 – *«Роль культури в упередженні агресивності»* – демонструється роль культури у формуванні «карти світу» людини. Показано, що упередженню «зляканої» агресії сприяє культура, яка, по-перше, сприяє залученню індивіда до світу прекрасного і формування у нього естетичних смаків та уподобань, по-друге, виступає як система регуляції поведінки індивіда (за допомогою розробки системи легітимних для конкретного суспільства законів та етичних норм), по-третє, є простором, який містить у собі той соціальний ресурс, що наповнює життя індивіда соціальним сенсом. Саме культура має можливість щонайбільше стимулювати ініціативу і самостійність, долати людську пасивність, несамостійність мислення та дії. Сміслова домінанта культури – це головний сенс, те загальне ставлення людини до оточуючого світу, яке визначає характер усіх інших стосунків.

Впродовж життя людина перебуває в культурному контексті, який формує її, надає розуміння принципів улаштування світу навколо неї а також місця людини в цьому світі. Таким чином культура, окрім природи, охоплює весь відтворений та репрезентований символічним чином світ (Н. Резанова). Культура здатна зміцнювати розум людини, гуманізувати її почуття, гартувати волю та розвивати конструктивно-творчі сили та устремління особистості, пробуджувати в ній бажання творити та самореалізовуватись. Саме тому культура – це необхідна передумова подолання такого негативного явища як людська агресивність.

У підрозділі 2.3 – «Упередження агресивності засобами виховання в сім'ї» – розглядаються особливості дитячої агресивності, яка впливає не лише на її зв'язки з навколишнім світом, але й визначає розвиток особистості в цілому, а також проблеми упередження дитячої агресивності, зокрема, засобами виховання у сім'ї. Спостереження демонструють, що найбільш вірогідніше агресивність проявляється у тих дітей, чії сім'ї характеризуються особливими взаєминами між її членами. Психологи описали такі тенденції як «цикл насильства». Зазвичай, самі діти відтворюють такі види взаємин, які існують між батьками. Дитина копіює тактику батьків для вирішення конфліктів і застосовує її у власних стосунках. Щось подібне відбувається і в середині самої особистості, так званий «принцип спіралі». Дослідники встановили, якщо з дитиною жорстоко поводяться в сім'ї, то це не лише підвищує її поведінкову агресивність, наприклад, з однолітками, але й розвиває її схильність до проявів насильства у старшому віці. Фізична агресія перетворюється таким чином в стиль життя особистості. Отже, певний спосіб життя в сім'ї та стиль спілкування, з великою вірогідністю стають причиною того, що в дитини розвивається і закріплюється девіантна поведінка. Негативний мікроклімат в сім'ї обумовлює виникнення у дитини таких рис, як відчуження, грубість, неприязність, прагнення робити все всупереч волі тих, хто її оточує. За таких обставин створюються об'єктивні передумови для появи агресії. Дитяча агресія виявляється або у формі не деструктивної агресивності, або ворожої деструктивності.

Доволі часто батьки стикаючись з проявами дитячої агресивності припускаються різних помилок. Найпоширенішою помилкою є намагання придушити будь-які її вияви. Це відбувається тому, що батьки, в переважній своїй більшості, ототожнюють поняття агресії та насильства, і тому прагнуть заборонити дітям будь-які ігри, фантазії тощо в яких є вияви ворожості, юкласифікуючи їх як патології. В свою чергу, ті діти, яких за це регулярно карають, згодом починають вважати так само як і їх батьки і як результат стримують та пригнічують такі вияви з усіма неприємними наслідками.

Така позиція є цілковито помилковою, оскільки придушення агресивних виявів не призведе до встановлення в сім'ї стану дружності та врівноваженості, оскільки пригнічена агресія не зникає зовсім, вона певним чином накопичується в дитячому несвідомому і одного дня проривається назовні шаленим вибухом. Вирвавшись на зовні агресивність дитини викликає

зустрічну агресію у батьків, і таким чином утворюється замкнене коло, з якого іноді, без допомоги фахівців, його учасники не можуть вийти.

Практика доводить, що між покаранням з боку батьків і дитячою агресивністю існує зв'язок. По-перше, батьки можуть не однаково реагувати на агресивну поведінку своїх дітей в залежності від того, на кого вона спрямована на них, чи на однолітків, що негативно впливає на саму дитину. По-друге, є залежність між агресивною поведінкою дитини та характером і суворістю покарань, а також тим на скільки батьки контролюють поведінку дітей. Взагалі виявлено, що чим жорстокіше батьки карають дитину тим вищий рівень її агресивності. А недостатній контроль з боку батьків призводить до високого рівня асоціальності, яка не рідко супроводжується агресивною поведінкою.

Таким чином, і надмірна поблажливість батьків до дитини, і надто суворі дії з покарання її агресивних виявів з однаковою вірогідністю можуть визначати розвиток агресивності в поведінці дитини. До недоліків сімейного виховання можна віднести багато різних факторів які були розглянуті нами вище. Але ми нагадаємо, що і надлишок вільного часу в дитини, і недостатній контроль з боку батьків, і відсутність захоплень які можуть позитивно формувати особистість, і виховання в неповній сім'ї в якій порушено функціональні зв'язки, і гіперопіка і багато іншого, знаходять своє вираження у вигляді агресивності в дітей.

Слід зазначити, що більшість авторів, які займалися проблемами сімейного виховання дітей, відводили важливу роль ранньому досвіду їхнього виховання у конкретному соціокультурному середовищі, прикладу взаємовідносин і поведінки батьків, сімейним традиціям та емоційному ставленню батьків до дитини.

У **третьому розділі – «Освіта як ефективний інструмент упередження агресії»** – нами здійснюється аналіз потенціалу освіти для упередження, або ж мінімізації агресії особистості. Зокрема, розглядаються можливості дошкільної, шкільної та вищої освіти у здійсненні упереджувального впливу на особистість.

У *підрозділі 3.1. – «Потенціал дошкільної освіти в упередженні та мінімізації агресії»* аналізуються можливості дошкільної освіти щодо зменшення агресивності особистості. Освіта, в широкому розумінні цього слова, є не лише цілеспрямованою пізнавальною діяльністю з отримання знань, але й процесом формування характеру особистості. Вихователь системи дошкільної освіти має таким чином організувати навчальний процес, щоб максимально активізувати пізнавальні і творчі можливості учнів, застосовувати різні засоби і прийоми співпраці між учнями і вчителем, проводити групову і індивідуальну роботи, що в підсумку сприятиме розвитку інтересів дітей, їх позитивному ставленню до інших, терпимості в поведінці, дисциплінованості, доброти тощо.

У дошкільній освіті, орієнтованій на упередження агресивності, має враховуватись вплив загальноцивілізаційних тенденцій розвитку (пов'язаних з переходом до нового типу інформаційного суспільства або суспільства знань)

на сучасній концепції педагогічної освіти. Також дошкільна освіта повинна бути дієвим інструментом впливу на світогляд майбутнього активного члена суспільства, редукуючи ще й негативні впливи, зокрема, агресивні мотиви сучасного телебачення, комп'ютерних ігор, сучасних книжок тощо.

Враховуючи особливості мисленнєвої діяльності дітей дошкільного віку (образне мислення), продуктивним засобом упередження агресії є використання потенціалу арт-терапії (зокрема, малювання, казкотерапії тощо). Дошкільна освіта має розбудовувати гуманістичні стратегії упередження та мінімізації агресивності з урахуванням досвіду комунікації дитини та членів родини, оцінюючи перспективи розбудови взаємин в сім'ї та екстраполюючи їх на потенційні перспективи формування агресивних моделей поведінки під їхнім впливом.

У підрозділі 3.2. – «Шкільна освіта та феномен агресивності» досліджується потенціал шкільної освіти в упередженні та мінімізації агресивності. Упереджуючи агресивність школярів, на перше місце вже виходять проблеми забезпечення систематичного контролю з боку вчителів як за самою навчальною діяльністю, так і проведення індивідуальних консультацій, кураторська робота тощо. період навчання у школі є складною фазою становлення механізмів поведінки школярів, а проблемне поле утвердження механізмів неагресивного мислення не завжди є продуктивним у вітчизняних реаліях.

За допомогою пізнавальної активності дитини можна активізувати фактори, які сприяють мінімізації виявів агресивності в ході навчально-виховного процесу. Для упередження агресивності в системі освіти важливою є її гуманітарна складова, до якої відносять ті дисципліни, які формують знання про людину і суспільство, історію, культуру, мистецтво, моральні цінності тощо. Для того, щоб гуманістична вихована система була ефективною, важливо об'єднати і дітей, і дорослих в спільний колектив, який звичайно буде різнорідним за своїми функціями, але єдиним цілим за своєю суттю.

Основою комунікації в шкільній освіті повинна бути взаємна повага до свободи, коли учень не відчуває себе пригнобленим та затиснутим у суворі рамки диктатурою викладача. упередженню агресії у школярів сприятиме шкільне освітнє середовище, побудоване на принципах продуктивної діалогічної взаємодії між вчителем та учнем: саме така освітня модель є засобом утвердження ідеалів взаєморозуміння, стратегій взаємного розвитку, всаджених на принципах неагресивного зняття протиріч, які закономірно можуть виникати в процесах навчання та виховання. Зазначені підходи є дієвими інструментами упередження набуття легітимного статусу агресивним моделям поведінки школярів, а вчитель постає в якості активного носія демократичної суб'єкт-суб'єктної освітньої моделі, здатної збалансовано реалізувати свободи учня в продуктивних формах, коли будь-які конфлікти вирішуються на засадах взаємної поваги та раціональності.

У підрозділі 3.3. – «Агресивність та засоби її упередження у вищій освіті» аналізується потенціал вищої освіти щодо мінімізації та упередження агресії.

Система вищої освіти має справу із дорослими сформованими особистостями, що якісно відрізняє, на нашу думку, освітній інструментарій профілактики агресії. При цьому, додаткової уваги заслуговують широкі процеси інтернаціоналізації вищої освіти як закономірний результат впливу глобалізації на систему вищої освіти.

З одного боку, гуманітарна освіта в Україні повинна мати національний характер. Але це не означає, що вона прагне піднести український народ над іншими. Національний характер гуманітарної освіти ні в якому разі не має на меті викликати агресивності щодо інших народів, націй, культур тощо, вона лише прагне утверджувати український народ як рівний з-поміж інших народів світу, який хоче жити в мирі з іншими народами, та як народ зі своєю самобутньою історією, культурою, державністю тощо.

Особливої уваги заслуговують ідеї національного виховання в контексті утвердження полікультурного освітнього простору. Студенти мають долати культурні обмеження в бік утвердження ідеалів глобального ґатунку це має дистанціювати студентів від потенційних проявів агресії та утвердити дискурс плідної взаємодії із «Іншим». студенти мають, з одного боку, залишатись патріотами та носіями національних ідей, проте усвідомлювати сучасну геополітичну картину світу та бути здатним до інтеракції із представниками інших культур глобального світу, яка була б позбавлена агресивних чи дискримінаційних проявів. Продуктивним виглядає утвердження в освітній галузі ідей мультикультуралізму в якості політики та практики неагресивного співіснування представників різних культур на засадах толерантності.

У четвертому розділі – **«Основні напрями упередження агресивності»** – зазнають аналізу можливості упередження агресивності шляхом формування такої риси, як емоційна стійкість особистості, вихованням її комунікативної компетентності, а також використанням мистецтва в якості дієвого інструменту з упередження агресивності.

У підрозділі 4.1. – *«Формування емоційної стійкості особистості»* – розкривається важливе значення емоційної стійкості як інтегративної властивості особистості, що завбачає готовність психіки до збереження високої функціональної активності в умовах впливу з боку стресорів та фрустраторів (як наслідок адаптації до них), так само як завдяки високому рівню в людини емоційно-вольової саморегуляції, формування якої сприяє упередженню або мінімізації агресивності.

Кожній людині притаманні індивідуальні емоційні властивості, тобто ті особливі, характерні реакції, які яскраво і постійно виявляються в її поведінці. Зазначимо, що емоційна стійкість особистості реалізовується через емоційний інтелект. В широкому сенсі емоційний інтелект розуміється як певна здатність особистості диференціювати позитивні та негативні почуття. Крім того, емоційний інтелект, це також знання людини про те, як змінювати свої емоції з негативних на позитивні.

Емоційна стійкість, так і нестійкість особистості в основі своїй мають емоції, які разом становлять багаторівневу систему емоційних явищ. Для того

щоб розібратися в великій кількості емоцій їх прийнято розподіляти на біологічні, соціальні та психологічні. Природу соціальних і психологічних емоцій визначає те місце, яке вони займають в житті людини. Біологічні емоції, в свою чергу, є оцінкою біологічних смислів предметів і узгоджують поведінку з природним середовищем у тварин. Соціальні та психологічні оцінюють соціальні смисли і регулюють взаємовідносини первісної людини у древньому суспільстві. Отже, емоції постають певним регулятором суспільного життя, адже саме через емоції соціальний смисл здійснює підпорядкування поведінки члена соціальної групи (соціуму).

Аналізуючи проблему емоційної стійкості особистості, слід враховувати той факт, що її вияви і характеристики трансформуються разом з переходом індивіда до старшої вікової групи, оскільки в свідомості особистості, по мірі її соціального дозрівання, віддзеркалюється процесуальність формування конкретних намірів, мотивів, збільшується мотиваційне поле тощо. Дослідження вікової специфіки емоційної сфери людини важливе з огляду на тісний взаємозв'язок емоційного і інтелектуального розвитку особистості.

Відносно чинників які впливають на емоційну стійкість особистості то вони можуть бути як об'єктивними, так і суб'єктивними. Серед об'єктивних чинників виокремлюють суспільний стан, тобто рівень стабільності чи нестабільності суспільної системи; ступінь заможності; наявні та легітимні механізми соціальної мобільності; соціокультурні норми; соціальні ресурси. До суб'єктивних чинників відносять: ступінь соціальної компетентності особистості (тобто на скільки адекватно вона може реагувати на різні соціальні процеси та їхні результати); її адаптаційний потенціал; психотип особистості. Емоційна стійкість, як вже було зазначено, обов'язково пов'язана з діяльністю особистості. Оскільки емоційна стійкість особистості прослідковується лише в процесі її діяльності чи в результаті спостереження за її поведінкою.

В підрозділі 4.2. – *«Виховання комунікативних компетентностей особистості»* – висвітлюються значення здатності до міжкультурних комунікацій у справі подолання та упередження агресивної поведінки в умовах сучасних процесів становлення глобального інформаційного суспільства, що супроводжується інтенсифікацією міжкультурних контактів, обмінів, протиріч та конфліктів. Формування цієї здатності включає низку компонентів, серед яких першочергове значення мають уміння спілкуватися, від успішності в якому залежить комунікативна компетентність, до якої входять: мовна компетентність, як навички розуміти та продукувати необмежену кількість правильних повідомлень; дискурсивна компетентність, як здатність поєднувати окремі повідомлення у цілісні дискурси; соціолінгвістична компетентність, як вміння розуміти та продукувати мовлення в конкретно взятому соціолінгвістичному контексті спілкування; іллокутивна компетентність, як вміння реалізовувати особисті комунікативні наміри, за допомогою використання структури повідомлення; стратегічна компетентність, як вміння ефективно спілкуватися, підбираючи правильну стратегію (а потім, і тактику) спілкування; соціокультурна компетентність, як вміння користуватися

соціокультурним контекстом: звичаями, нормами, традиціями, соціальними стереотипами.

До інших компонентів у формуванні здатності до міжкультурних комунікацій належать здатність вести цивілізований діалог на різних рівнях суспільної комунікації, повага до іншої культури, толерантне ставлення до міжкультурних відмінностей, установка на пошук взаємопорозуміння з «Іншим». На практиці міжкультурна комунікація це взаємодія суб'єктів, які представляють різні культури, а тому в них різний світогляд, цінності, правила поведінки тощо. Але в тій чи іншій мірі учасники процесу комунікації завжди відрізняються, і це характеризує комунікацію як таку. Інакшість, тобто відмінність між суб'єктами комунікації хоча і утруднює процес спілкування, але разом з тим є неодмінною його умовою: людина не може існувати одна, а тільки маючи можливість порівнювати себе з іншими, «чужими», вона може повноцінно функціонувати та розвиватися. Таким чином, в будь-якій комунікації передбачено процес подолання відмінності та пошук взаєморозуміння.

Особливу роль при цьому відіграють засоби масової комунікації, що володіють значним потенціалом для упередження агресивності через просвітництво, виховання, інформування, медіаосвіту населення з метою формування міжкультурної компетентності.

В підрозділі 4.3. – *«Мистецтво як дієвий чинник упередження агресивності»* – зазначається, що мистецтво постаючи засобом художнього спілкування є дієвим способом упередження агресивності. Справжнє мистецтво гуманістичне по своїй природі і виховує в людини не тільки потребу в художній насолоді, а і сприяє формуванню в особистості здатності до сприйняття «іншого» як творчого партнера, а не «ворога», тим самим викорінюючи глибинні підвалини агресивності.

Виховна функція мистецтва визначається тим, що мистецтво в усіх різноманітних своїх проявах постає як певний каталізатор творчих можливостей особистості. Воно спроможне змінювати не тільки психічні стани особистості, а і характер та мотиви її діяльності. Мистецтво також допомагає особистості цілісно сприймати буття. Виховна функція мистецтва обумовлена психологічними особливостями впливати на особистість, перетворюючи зовнішні культурні смисли на внутрішні, особистісні. При спілкуванні з творами мистецтва ініціюються психологічні механізми, що регулюють емоційне уподібнення та співпереживання.

Заняття мистецтвом як певним видом людської діяльністю сприяють створенню та розвитку людської здатності насолоджуватися, захоплюватися красою й, найголовніше, – учитися, а згодом уміти її цінувати. Ця здатність має запобігти формуванню в особистості рис агресивності, що, на жаль, є досить поширеною в сучасному суспільстві.

ВИСНОВКИ

Відповідно до мети та завдань дослідження, маємо достатньо підстав зробити наступні загальні висновки:

1. *Досліджено теоретичні засади феномену агресивності в сучасному філософському дискурсі в контексті проблеми упередження чи мінімізації агресивності.* Серед соціально-філософських та інших теорій людської агресії на особливу увагу заслуговують наступні: соціально-філософська концепція Е. Фромма, етологічне пояснення агресії К. Лоренца, ситуативна (фрустраційна) теорія агресії Дж. Долларда, перинатальна концепція С. Грофа, концепт соціального навчання А. Бандури, онтологічний підхід українських філософів А. Азархіна, О. Єрмоленко, Є. Бистрицького, В. Табачковського, еволюційний підхід (Б. Діденко, О. Назаретян, Б. Поршнєв) та інші. Дані конструктивні концепції у їх поєднанні та взаємозв'язку зумовлюють можливість інтерпретувати феномен агресії та аргументувати первісний (інстинктивний і перинатальний) та вторинний (соціальний) рівні агресії.

Філософська рефлексія щодо агресії піднімає питання про те, чи є агресія певною сутнісною ознакою людського буття. У класичній філософії існують дві позиції стосовно цього питання. З одного боку, людину вважають істотою, не схильною до агресії (як поведінки, спрямованої на вчинення шкоди іншим людям). Агресивність виявляється в людях лише в ситуації, коли вони позбавлені можливості вдовольнити свої природні та соціальні потреби (позиція А. Маслоу). Протилежний субстанційний підхід полягає в тому, що в людській природі сутнісно присутня схильність до агресії. Вона є неодмінним елементом її буття, оминати який неможливо (позиція З. Фрейда).

Ціннісний аспект аналізу проблеми людської агресії ґрунтується на припущенні про існування людини та її життя як певної безумовної цінності. Апеляція до універсальності цієї ідеї, формує основи філософського дискурсу про права людини (Ю. Габермас, К. Апель). Будь-які вчинки, що ставлять під загрозу дані права – розглядаються як агресивні. При цьому, розрізняють інструментальну (вимушену) та спрямовану агресію.

Інша філософська точка зору на проблему людської агресії ґрунтується на ідеї, відповідно до якої, агресія є, передусім, певною соціальною практикою, яку засвоює людина у процесі свого життя. В такому разі, на методологічному рівні, аналіз людської агресивності представляє собою аналіз дискурсивних практик вкорінених в тому чи іншому соціумі довкола теми агресії.

Згадані філософські методологічні підходи лежать в основі сучасних практик викорінення агресії чи її профілактики у соціальній психології, соціології та політології. Проблему агресії намагаються вирішити на макро-рівні (суспільство, держава), мезо-рівні (громада) та мікро- (сім'я) соціальному рівнях, а також реалізуючи ці впливи через різноманітних соціальних агентів. Тобто, змінюючи старі чи впроваджуючи кардинально нові інституційні практики – служби сімейного консультування, громадські рухи та організації, міжнародні агенції з розвитку. Доведено, що в умовах сучасного світу, з глобальними комунікаціями, мультикультурністю та боротьбою за ресурси,

формуються нові види агресії та нові підходи до визначення шляхів її упередження.

2. Проаналізовано природу та сутність агресивності, різновиди її вияву на різних етапах соціалізації особистості. Показано, що агресивність є системною соціально-психологічною властивістю, що виникає під час соціалізації особистості та зумовлюється трьома групами оціночних факторів, зокрема: суб'єктивними (внутрішньоособистісні, що описують психологічний аспект діяльності агресорів); об'єктивними (визначають рівень руйнації об'єкта та заподіяної йому шкоди), а також соціально-нормативними чи оціночними факторами, до яких відносяться моральні та етичні норми тощо. Агресія має різноманітні вияви серед яких виокремлюють два основні типи: цільову та інструментальну агресію.

Цільова агресія трактується як наперед спланований акт, який має на меті завдати шкоду або збитки певному об'єкту. Інструментальна – є засобом досягнення якогось результату, який не є за своєю природою агресивним актом. Доволі розповсюдженою є репрезентація агресії у вигляді дихотомії: активна та пасивна, пряма та непряма, фізична та вербальна. Сучасні виклики пропонують окремо розглядати такий дихотомічний поділ агресії як: ворожа та інструментальна. В плані змістовного наповнення агресивна поведінка найчастіше вмотивовується або вираженим прагненням до домінування над іншими і використовувати їх у власних цілях; або тенденцією до руйнування; або спрямованістю завдавати шкоди оточуючим людям; або схильністю до насильства.

3. Розкрито психологічні аспекти агресивності особистості. З'ясовано, що психологічні аспекти агресивності мають розглядатися в комплексі всіх психічних виявів людини. Пояснення, інтерпретація за допомогою інтелектуальних засобів причин їх виникнення, процесів їх розгортання, проявів в поведінці людини, впливів на її подальшу діяльність має неабияке значення, адже в понятті «агресія» об'єднані різні за своєю формою та результатами моделі поведінки, починаючи від поширення чуток, злих жартів, ворожих фантазій до фізичного насилля та вбивства. Тому агресія постає як умотивована деструктивна поведінка, яка спричиняє шкоду живим чи неживим об'єктам, є причиною їхніх фізичних втрат та психологічного дискомфорту. Одночасно агресивність розглядають як похідний феномен агресії, тому що, з одного боку, вивчаються агресивні акти поведінки, а з іншого – агресивність властивість психіки і відносно поведінки є психічним явищем, яке детермінує ступінь вияву агресії в поведінці. Виокремлено дві основні групи факторів які впливають на зародження, формування та реалізацію людської агресії, це ситуативні та особистісні фактори агресивності. взаємодія ситуативних і особистісних чинників може призводити до виникнення агресивної поведінки трьома основними шляхами: афекту, когнітивності та збудження. Водночас, кожен чинник може розгортатися будь-яким з цих трьох основних шляхів, і тому використання одного з шляхів може викликати реалізацію агресії з використанням інших.

Взагалі, виникнення і розгортання агресивної поведінки доволі складний процес, оскільки він зумовлений взаємодією багатьох факторів і має широкий спектр варіантів свого втілення. Тому, шукаючи пояснення агресивної поведінки беруться до уваги різні чинники: і соціологічні, і психологічні, і біологічні, і генетичні, які дозволяють ширше розкрити таке складне та багатовимірне явище як агресія.

4. *Досліджено соціальні детермінанти феномену агресивності в сучасному суспільстві.* Обґрунтовано, що соціальний контекст, значною мірою може впливати на неврогенні зв'язки, складні внутрішні біологічні процеси зумовлюючи таким чином характер реакцій на зовнішні впливи. Соціальна площина агресії відзначається тим що в суспільстві вона не виникає без певних мотивів і настанов, і тому це явище більш складне, ніж тваринна агресія. В суспільстві агресія постає як насильство і пояснюється тими соціальними відносинами, які склались в суспільстві, а високий або низький рівень агресивності особистості є результатом її соціалізації. Агресивність соціалізується в суспільстві, з одного боку, через негативний приклад (зразок) відношень в суспільстві, а з іншого, через схвалення іншими агресивної поведінки. В процесі розвитку суспільств агресія набуває поміркованіших форм завдячуючи прогресу розподілу соціальних ролей, збільшенню інтенсивності взаємодії, зростанню їх взаємозалежності. Тому упередження агресивності є важливим завданням суспільного виховання і може мінімізуватися через механізм почуття відповідальності, яке реалізується завдяки таким позитивним людським рисам як совісність, чесність тощо.

5. *Виявлено потенціал культури як дієвого засобу упередження агресивності.* Кожна людина знаходиться в певному соціокультурному середовищі, яке надає їй своєрідну «систему координат», використовуючи яку, людина отримує можливість регулювати власну поведінку та формувати власні ціннісні орієнтири, на кшталт того, до чого слід прагнути і чого уникати. Формуванню «карти світу», отже, й упередженню «злорякисної» агресії сприяє культура, яка, по-перше, сприяє залученню індивіда до світу прекрасного і формування у нього естетичних смаків, по-друге, виступає як система регуляції поведінки індивіда (за допомогою розробки системи легітимних для конкретного суспільства норм і законів), по-третє, є простором, який містить у собі той соціальним ресурс, що наповнює життя індивіда соціальним сенсом. Культура має унікальну можливість щонайбільше впливати на людську ініціативність та самостійність, некритичність мислення та дії, долати їх пасивність, безвідповідальність тощородовж свого життя людина перебуває в культурному контексті, через який відбувається її формування та усвідомлення принципів світобудови а також і власного місця в цьому світі. Саме тому культура – це необхідна передумова подолання морально негативних явищ, таких, людська агресивність.

Інститут культури в сучасному українському суспільстві опинився в проблемній ситуації, яка є наслідком соціальних змін. Зміни в соціокультурному просторі є результатом незавершеного соціального транзиту.

Разом з тим Україна як сучасна демократична держава включається у світові глобальні процеси, що призводить до уніфікації культурних цінностей і зразків. З іншої сторони – все більш відчутним стає процес «масовізації» культури.

6. *Проаналізовано засади та можливості упередження агресивності засобами виховання в сім'ї.* Встановлено, що те наскільки дитина виросте агресивною багато в чому залежить від того як реагують батьки на її прояви. В основному реакцією батьків на агресивні вияви дитини може бути або миттєве виконання всіх вимог, або повне ігнорування тобто не звертають на неї увагу. Парадоксально, але в обох випадках дитина виростає надзвичайно агресивною. В першому випадку, батьки занадто запобігливі. В такій сім'ї дитина домагається необхідного для себе результату завдяки агресивному поведженню і таким чином в неї виробляється стійкий стереотип агресивної поведінки. У другому випадку, коли батьки постійно ігнорують агресивність дитини або іншими словами емоційно «відкидають» дитину, відносячись до неї зневажливо чи негативно, породжується страх, який провокує агресію. Більша частина дитячої агресивності розвивається між двома цими «полюсами». Таким чином, і надмірна поблажливість батьків до дитини, і надто жорстке покарання її агресивних виявів з однаковою вірогідністю можуть визначати розвиток агресивності в дитячій поведінці.

Отже, сімейні традиції (приклад взаємовідносин і поведінки батьків); реакції батьків на агресивну поведінку дитини; стан стосунків між батьками і дітьми, надлишок вільного часу в дитини, недостатній контроль з боку батьків, і відсутність захоплень, які можуть позитивно формувати особистість, і виховання в неповній сім'ї в якій порушено функціональні зв'язки, і гіперопіка і багато іншого – це ті фактори, які можуть сформувати дитячу агресивну поведінку в сім'ї, а також поза нею впливати на взаємовідношення з оточуючими.

7. *Проаналізовано потенціал дошкільної освіти щодо упередження чи мінімізації агресії.* Запропоновані ідеї щодо зменшення агресивності осіб, які є носіями агресивних підходів, окреслені підходи щодо зменшення ролі агресивних практик у житті дитини. Враховуючи особливості перебігу мисленнєвої діяльності у дітей дошкільного віку (образне мислення), підтверджена продуктивність використання підходів арт-терапії (зокрема, малювання, казкотерапії тощо) в якості дієвого інструменту вирішення глибинних протиріч, що можуть вступати ключовими факторами для формування засад агресивної поведінки дошкільнят. Нами було показано, що окрім виховного компоненту, дошкільна освіта має поставати інструментом упередження негативних впливів сучасної екранної культури із її культом надмірної візуальності, яка реалізує агресивні сюжети, що засвоюються дітьми в якості продуктивних форм соціальної практики. Дошкільна освіта має розбудовувати гуманістичні стратегії упередження та мінімізації агресивності з урахуванням досвіду комунікації дитини та членів родини, оцінюючи перспективи розбудови взаємин в сім'ї та екстраполюючи їх на потенційні перспективи формування агресивних моделей поведінки під їхнім впливом.

8. *Виявлено можливості шкільної освіти щодо упередження агресії.* Було показано, що шкільна освіта є важливим інструментом розвитку особистості, зокрема, формування гуманістичного світогляду, що спирається на ідеї поваги до свободи, прийняття демократичних освітніх ідеалів тощо. На нашу думку, упередженню агресії у школярів сприятиме шкільне освітнє середовище, побудоване на принципах продуктивної діалогічної взаємодії між вчителем та учнем: саме така освітня модель є засобом утвердження ідеалів взаєморозуміння, стратегій взаємного розвитку, заснованих на принципах неагресивного зняття протиріч, які закономірно можуть виникати в процесах навчання та виховання. Зазначені підходи є дієвими інструментами упередження набуття легітимного статусу агресивним моделям поведінки школярів, а вчитель постає в якості активного носія демократичної суб'єкт-суб'єктної освітньої моделі, здатної збалансовано реалізувати свободи учня в продуктивних формах, коли будь-які конфлікти вирішуються на засадах взаємної поваги та раціональності.

9. *Досліджено механізми упередження агресії у системі вищої освіти.* В системі вищої освіти комунікація відбувається, у переважній більшості, між особистостями із цілісно сформованими в результаті попереднього освітнього впливу та процесів соціалізації світоглядом. На фоні подальшого утвердження засобами освіти та виховання гуманістичних ідеалів у студентів, основний потенціал вищої освіти щодо упередження агресії полягає скоріше не в продуктивній трансформації сформованих особистостей студентів, наявних у них моделей поведінки, а у створенні сприятливих умов для неагресивної комунікації, поширення ідей толерантності та поваги до Іншого. Сучасна вища освіта перебуває під впливом глобалізаційних трансформацій, а освітній простір набуває все більш полікультурного характеру, що кидає виклики системі вищої освіти відносно упередження дискримінації та агресії по відношенню до представників інших національностей, культур та релігій. Продуктивним є утвердження в освітній галузі ідей мультикультуралізму в якості політики та практики неагресивного співіснування представників різних культур на засадах толерантності.

10. *Обґрунтовано потенціал формування емоційної стійкості особистості як засобу упередження агресивності.* Доведено, що емоційна стійкість особистості, особливості її виявів та характеристики змінюються водночас з переходом індивіда до старшої вікової групи. В свідомості особистості, по мірі її соціального дозрівання, віддзеркалюється процесуальність формування конкретних намірів, мотивів, збільшується мотиваційне поле. В підлітковому віці особистість вже починає приділяти більше уваги прогнозу можливих наслідків власної діяльності та вчинків і не лише з суто прагматичних позицій, але і з точки зору моральних, етичних, духовних цінностей. На етапі ранньої юності в особистості вже сформувалися необхідні внутрішні умови задля виваженого пошуку сенсу свого життя (світогляд, інтелектуальні можливості, стійкість переживань тощо), разом з тим, в неї ще не має засобів для його здійснення. Ці засоби знаходяться поза

особистістю, а саме в соціальному оточенні, в якому особистість виконує певні види діяльності, може розкривати свої здібності, відчуває і усвідомлює соціальну відповідальність. Етап зрілої юності завершує перехід до дорослого життя. Особистість в цьому періоді вже усвідомлює себе суб'єктом власного життя, вона може обирати професію, вступати до навчального закладу, починати трудову діяльність, брати активну участь в суспільному житті, реалізовувати конкретні життєві плани тощо.

11. *Досліджено можливості виховання комунікативних компетентностей особистості як засобу упередження агресивності.* Показано, що важливим напрямом подолання чи упередження вияву агресивності є виховання комунікативних компетентностей. Глобальний та тотальний характер сучасних інформаційних технологій призводить до формування єдиного простору комунікації між різними культурами. Наслідки сучасних інформаційних процесів мають доволі суперечливий характер з погляду проблеми упередження агресивності. Це пов'язано з тим, що в умовах становлення інформаційного суспільства поширення міжкультурних комунікацій призводить до інтенсифікації культурних обмінів. Зокрема, зростання ступеню свободи суб'єктів комунікації виявляється в появі широких можливостей поширення будь-яких ідей, в тому числі й таких, що підсилюють агресивність, міжкультурну напругу й конфліктність.

Тому виховання здатності до міжкультурної комунікації передбачає розв'язання низки проблем, що неодмінно виникають підчас контакту представників різних культур. Центральне місце серед них посідає проблема розуміння Іншого. Адже процес комунікації передбачає подолання різниці та пошук взаєморозуміння. Проте, саме в процесі міжкультурних комунікацій ця риса (або її брак) виявляється найбільш виразно. Відтак, вирішення проблеми розуміння Іншого передбачає реалізацію відповідних освітніх заходів, спрямованих на формування міжкультурної компетентності.

12. *Проаналізовані можливості мистецтва як дієвого чинника упередження агресивності.* Мистецтво, постаючи засобом художнього спілкування, є дієвим способом упередження агресивності. Доведено, що мистецтво допомагає виховувати цілісний духовний світ молоді, а відтак, і сприяє розвитку її морально-естетичних якостей. Мистецька спадщина, яка є своєрідним акумулятором, що накопичує естетичний досвід попередніх поколінь, уособлює і передає ціннісне сприйняття світу, переломлюючись через етніонаціональну специфіку, постає найефективнішим засобом виховання кращих якостей особистості.

Цінності мистецтва є важливим, ще й тому, що нове покоління зростає в умовах полікультурного простору, а художньо-образна мова універсальна і зрозуміла для різних народів, що дає можливість особистості вести невербальний продуктивний діалог з іншими культурами, розуміти інших та розширювати через це свій внутрішній світ, його автентичність та самотність. Проте, ці чинники можуть постати як ефективні «запобіжники»

агресивності лише за умови переходу від зовнішніх до внутрішніх мотивів поведінки особистості.

**Основні положення дисертаційного дослідження
викладені у таких публікаціях автора:**

Монографії:

1. Коломієць О.Г. Упередження агресивності: соціально-філософський аналіз / Олена Германівна Коломієць. – Черкаси: ФОП Чабаненко Ю. А., 2013. – 308 с.

Статті у наукових фахових виданнях України:

2. Коломієць О. Природа та поняття агресивності / О. Коломієць // Вісник Інституту розвитку дитини. Збірник наукових праць. Серія: Філософія. Педагогіка. Психологія. – Вип. 16. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – С. 41-45.
3. Коломієць О. Масові та індивідуальні прояви агресивності / О. Коломієць // Вісник Інституту розвитку дитини. Збірник наукових праць. Серія: Філософія. Педагогіка. Психологія. – Вип. 17. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – С. 16-21.
4. Коломієць О. Роль освіти в упередженні агресивності особистості / О. Коломієць // Нова парадигма. Філософія. Політологія. Соціологія: Журнал наук. праць. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 101. – С. 62 – 71.
5. Коломієць О. Інструментальна, психологічна і реактивна агресивність та їх вікові особливості / О. Коломієць // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2012. – Випуск 53. – С. 239-245.
6. Коломієць О. Упередження агресивності дітей засобами виховання в сім'ї / О. Коломієць // Політологічний вісник. – № 56. – К.: Інтас, 2011. – С. 170-178.
7. Коломієць О. Вікові особливості формування емоційної стійкості особистості / О. Коломієць // Вісник Інституту розвитку дитини. Збірник наукових праць. Серія: Філософія. Педагогіка. Психологія. – Вип.18. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – С. 26 - 29.
8. Коломієць О. Природа та основні моделі агресивності / О. Коломієць // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2011. – Випуск 54. – С. 316 – 322.
9. Коломієць О. Упередження агресивності дітей та підлітків засобами сімейного виховання / О. Коломієць // Політологічний вісник. – №57. – К.: Інтас, 2011. – С. 186-195.
10. Коломієць О. Природа і соціальні функції міжкультурних комунікацій / О. Коломієць // Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. Серія: філософські науки. / Гол. ред. В. С. Пазенок. – Випуск 11. – К.: КУТЕП, 2011.– С. 127-135.

11. Коломієць О. Роль мистецтва в упередженні агресивності особистості / О. Коломієць // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Серія 7. – Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. Випуск 26 (39). – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – С. 280-286.
12. Коломієць О. Проблема упередження агресивності особистості / О. Коломієць // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Український центр духовної культури, 2012. – Вип.1 (109). – С. 169-177.
13. Коломієць О. Агресивність особистості: вроджена і набута (спроба філософського аналізу) / О. Коломієць // Вища освіта України: теоретичний та науково-методичний часопис. – №4. – К.: Пед.преса, 2011. – С. 78-82.
14. Коломієць О. Формування емоційної стійкості особистості / О. Коломієць // Мультиверсум. Філософський альманах. – Вип. 4 (112). – К.: Український центр духовної культури, 2012. – С. 213 – 223.
15. Коломієць О. Соціокультурний аспект упередження агресивності / О. Коломієць // Політологічний вісник. – №58. – К.: Інтас, 2012. – С. 250-257.
16. Коломієць О. Розвиток міжкультурних комунікацій як фактор подолання агресії / О. Коломієць // Вісник Черкаського національного університету. Серія: Філософія. – Черкаси: Вид-во ЧНУ, 2012. – Вип. 11(224). – С. 46-51.
17. Коломієць О. Агресивність особистості: етологічний та екзистенційний контекст / О. Коломієць // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія. Педагогіка. Психологія. – Вип. 21. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – С. 41-46.
18. Коломієць О. Формування емоційної стійкості особистості як умова подолання агресивної поведінки / О. Коломієць // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах – Д.: Вид-во «Грані», 2013. – Вип. №1 (93). – С. 30-34.

Статті в іноземних наукових виданнях та виданнях України, що включені до наукометричних баз:

19. Коломієць О. Психологія агресивності: соціальний контекст / О. Коломієць // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: Видавництво «Гілея», 2015. – Вип. 92 (1). – С. 292-296.
20. Коломієць О. Проблема людської агресивності у вимірах соціальної філософії / О. Коломієць // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: Видавництво «Гілея», 2015. – Вип. 93 (2). – С. 192-198.
21. Коломієць О. Вплив мас-медіа на особистість як одна з причин розвитку агресії особистості / О. Коломієць // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: Видавництво «Гілея», 2015. – Вип. 94 (3). – С. 252-256.

22. Коломиец Е.Г. Предупреждение агрессивности в контексте современных информационных процессов / Е. Г. Коломиец // Гуманитарный вестник Запорожской государственной инженерной академии: Сборник научных трудов / Гл ред. В. Г. Воронкова; Запорож. гос. инж. акад. – Выпуск №59. – Запорожье: ЗГИА, 2014. – С.266-277.

Інші публікації:

23. Коломієць О. Г. Морально-духовні чинники формування особистості / О. Г. Коломієць // Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки». – Вип. 85. – Черкаси: Вид-во ЧНУ, 2006. – С. 56-64.
24. Коломієць О.Г. Профілактика сімейного насильства // Збірник матеріалів Науково-практичної конференції «Соціально-педагогічна робота з сім'ями, які перебувають в кризовому стані» (22-23 березня 2007 року). – Черкаси: ФОП Чабаненко Ю.А., 2007. – С. 76-81.
25. Коломієць О. Г. Соціально-педагогічні умови подолання сімейного насильства щодо дітей / О. Г. Коломієць // Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки». – Вип. 122. – Черкаси: Вид-во ЧНУ, 2008 – С. 71-77.
26. Коломієць О. Г. Особливості соціально-педагогічних технологій попередження агресивної поведінки у дітей / О. Г. Коломієць // Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки». – Вип. 144. – Черкаси: Вид-во ЧНУ, 2009. – С. 71-75.
27. Коломієць О.Г. Технологічний аспект процесу попередження дитячої агресії / О. Г. Коломієць // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції «Інноваційні підходи до застосування технологій у соціально-педагогічній роботі» (15-16 лютого 2009 року). – Черкаси: Вид-во ЧНУ, 2009. – С. 82-85.
28. Коломієць О.Г. Формування асертивної поведінки у жінок, які постраждали від насилля / О. Г. Коломієць // Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Освіта дорослих як фактор соціалізації і соціального захисту окремих категорій населення» (15-16 лютого 2011 року). – Черкаси: ФОП Чабаненко Ю.А., 2011. – С. 58-60.
29. Коломієць О.Г. Осмислення потреби регулювання та упередження агресії у суспільстві / О. Г. Коломієць // Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід» (12 жовтня 2013 року). – Д.: Вид-во Іновація, 2013. – С. 48-50.
30. Коломієць О.Г. Упередження та контроль агресивності в суспільстві / О. Г. Коломієць // Збірник матеріалів Дніпропетровської сесії II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (22 лютого 2013 року). Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара. – Д.: Вид-во Іновація, 2013. – С. 108-111.

АНОТАЦІЇ

Коломієць О.Г. Філософська парадигма упередження агресивності у сучасному суспільстві. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2015.

Дисертація присвячена філософському аналізу природи й сутності феномена агресивності та проблемам її упередження, що обумовлено проблемами практики, завданнями виховання людини як особистості, яка здатна до толерантного спілкування, цивілізованого розв'язання будь-яких конфліктних ситуацій та життя суспільно унормованим чином. Було досліджено теоретичні засади феномену агресивності в сучасному філософському дискурсі в контексті проблеми упередження чи мінімізації агресивності та проаналізовано природу та сутність агресивності, різновиди її вияву на різних етапах соціалізації особистості.

В роботі розкрито психологічні аспекти агресивності особистості, а також аналізуються соціальні детермінанти феномену агресивності в сучасному суспільстві. Увага приділена виявленню потенціалу культури як дієвого засобу упередження агресивності. Були виявлені засади та можливості упередження агресивності засобами виховання в сім'ї. У дослідження приділяється роль дослідженню потенціалу дошкільної освіти щодо упередження чи мінімізації агресії, виявленню можливостей шкільної освіти щодо упередження агресії, а також дослідженню механізмів упередження агресії у системі вищої освіти. В якості практичних рекомендацій, був обґрунтований потенціал формування емоційної стійкості особистості як засобу упередження агресивності, а також виявлено можливості виховання комунікативних компетентностей особистості як засобу упередження агресивності. В дисертації були поглиблені сучасні уявлення щодо можливостей мистецтва як дієвого чинника упередження агресивності.

Ключові слова: агресивність, агресія, агресивна поведінка, ворожість, деструктивність, насильство, руйнівна поведінка, реактивна агресія, проактивна агресія, агресивні дії, вияви агресії, форми агресії.

Коломієць Е.Г. Философская парадигма упреждения агрессивности в современном обществе. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.03 – социальная философия и философия истории. Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2015.

Диссертация посвящена философскому анализу природы и сущности феномена агрессивности и проблемам ее упреждения, что обусловлено проблемами практики, задачами воспитания человека как личности, способной к толерантному общению, цивилизованного решения любых конфликтных ситуаций и жизни общественно нормированной образом. Были исследованы

теоретические основы феномена агрессивности в современном философском дискурсе в контексте проблемы упреждения или минимизации агрессивности, были проанализированы природа и сущность агрессивности, разновидности ее проявления на разных этапах социализации личности. Проблему агрессии пытаются решить на макроуровне (общество, государство), мезо-уровне (община) и микро- (семья) социальном уровнях, а также реализуя эти влияния через различных социальных агентов. То есть, меняя старые или внедряя кардинально новые институциональные практики – службы семейного консультирования, общественные движения и организации, международные агентства по развитию. Доказано, что в условиях современного мира, с глобальными коммуникациями, мультикультурностью и борьбой за ресурсы, формируются новые виды агрессии и новые подходы к определению путей ее предотвращения.

В работе раскрыты психологические аспекты агрессивности личности, а также анализируются социальные детерминанты феномена агрессивности в современном обществе. В плане содержательного наполнения, агрессивное поведение чаще всего мотивируется или выраженным стремлением к доминированию над другими и использовать их в собственных целях; или тенденцией к разрушению; или стремлением наносить вред окружающим людям; или склонностью к насилию. Внимание уделено выявлению потенциала культуры как действенного средства предупреждения агрессивности. В обществе агрессия выступает как насилие и объясняется теми социальными отношениями, которые сложились в обществе, а высокий или низкий уровень агрессивности личности является результатом его социализации.

Были обнаружены принципы и возможности упреждения агрессивности средствами воспитания в семье. Семейные традиции (пример взаимоотношений и поведения родителей), реакции родителей на агрессивное поведение ребенка; состояние отношений между родителями и детьми, избыток свободного времени у ребенка, недостаточный контроль со стороны родителей, и отсутствие увлечений, которые могут положительно формировать личность, и гиперопека и многое другое – это те факторы, которые могут сформировать детскую агрессивное поведение в семье, а также вне нее влиять на взаимоотношения с окружающими.

В исследовании отводится роль исследованию потенциала дошкольного образования по предупреждению или минимизации агрессии, выявлению возможностей школьного образования по предупреждению агрессии, а также исследованию механизмов упреждения агрессии в системе высшего образования. Дошкольное образование должно развивать гуманистические стратегии упреждения и минимизации агрессивности с учетом опыта коммуникации ребенка и членов семьи, оценивая перспективы развития отношений в семье и экстраполируя их на потенциальные перспективы формирования агрессивных моделей поведения под их влиянием. Упреждению агрессии у школьников будет способствовать школьное образовательная среда, построенное на принципах продуктивной диалогической взаимодействия

между учителем и учеником: именно такая образовательная модель является средством утверждения идеалов взаимопонимания, стратегий взаимного развития, основанных на принципах неагрессивного снятия противоречий, которые закономерно могут возникать в процессах обучения и воспитания .

В качестве практических рекомендаций был обоснован потенциал формирования эмоциональной устойчивости личности как средства предупреждения агрессивности, а также выявлены возможности воспитания коммуникативных компетенций личности как средства предупреждения агрессивности. В диссертации были углублены современные представления о возможностях искусства как действенного фактора предупреждения агрессивности.

Ключевые слова: агрессивность, злость, агрессивное поведение, враждебность, деструктивность, насилие, разрушительное поведение, реактивная агрессия, проактивная агрессия, агрессивные действия, проявления агрессии, формы агрессии.

Kolomiets O.G. Philosophic paradigm of aggression prediction at the modern society. – Manuscript.

Dissertation to receive a scientific degree of doctor of philosophy in specialty 09.00.03 – social philosophy and philosophy of history. National pedagogical university named after M.P. Dragomanov. – Kyiv, 2015.

The thesis is devoted to philosophical analysis of the nature and essence of the phenomenon of aggressiveness and problems of bias due to problems of practice tasks of education rights as a person that is able to communicate tolerant, civilized resolution of any conflicts and social life normalized way. It was the theoretical foundations of the phenomenon of aggression in modern philosophical discourse in the context of preventing or minimizing aggressiveness and analyzes the nature and essence of aggression, types of expression at different stages of socialization.

The work reveals the psychological aspects of personal aggression, and analyzes the phenomenon of social determinants of aggression in modern society. Attention is paid to the detection potential of culture as an effective means of preventing aggression were identified principles and possibilities of preventing aggression by means of education in the family. The study is paid to research potential role of pre-school education up to prevent or minimize aggression, identifying opportunities for schooling up to prevent aggression, and aggression prevention research mechanisms in higher education. As a practical recommendations was reasonable potential formation of emotional stability personality as a means to prevent aggression, and found opportunities communicative competence of individual education as a means of preventing aggression. The thesis was profound current thinking about the possibilities of art as an effective factor in preventing aggression.

Key words: aggression, aggressive behavior, hostility, destructiveness, violence, destructive behavior, aggression is reactive, proactive aggression, aggressive action, manifestations of aggression, threat of aggression.